

СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА ТА ФУНКЦІЇ РЕФРЕНУ В ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»

Стаття присвячена аналізу одного з важливих засобів стилістичного синтаксису – рефрену, з'ясуванню його ролі у створенні оповідності. Відповідно до завдань проаналізовано лексичне наповнення рефрену, описано його стилістико-синтаксичну організацію, з'ясовано структурно-композиційну роль, яка полягає в наданні кожній частині повісті певної самостійності, а також забезпечує цілісність і зв'язність оповіді в цілому, задає відповідну її тональність. Рефрен є складником творення комічного.

Ключові слова: рефрен, надфразна єдність, речення, синтаксична конструкція, оповідь, парцеляція, іронія.

Hubareva H. A., Kalashnyk Yu. I. Structure, Semantics and Refrain Functions in the Story by H. Kvitka-Osnovianenko «The Witch of Konotop». *This article focuses upon studying of the means and methods of stylistic syntax, their role in creating narration. The main objective of our research is to define the devices of the refrain functioning in the story by H. Kvitka-Osnovianenko «The Witch of Konotop».*

According to the objectives the lexical load of the refrain was analyzed, the syntactical stylistic organization was described, the compositional role was clarified.

The refrain focuses primarily on the psychological state of mind of the character – the hero of the author's narrative, who will be the main in one or another part, in the pictured place – therefore, it serves as a kind of «starting point» for the deployment for the context. Also it is analyzed the interaction of the refrain with the context of the overphrasal unity of different parts of the story and subsequent narration, which shows in the functioning of the main words of the refrain (somewhere in the changed form) in replicas of characters, the rhetorical questions of the narrator, the creation of the gradation of the depicted state, etc.

The results of this research provide the following conclusions. In the story «The Witch of Konotop» H. Kvitka-Osnovianenko consistently uses the refrain, which has the following structure: a sign of action + action + the adverbial modifier+ subordinate clauses. Depending on the character or occasion, the subject changes in the construction of the refrain, and the predicate, and the semantics of the locatives. First of all the refrain performs a compositional role, providing, on the one hand, each part of a certain autonomy, actualizing the factual information, but on the other hand – ensures the integrity and consistency of the narrative as a whole. The refrain is a necessary part of the creation of a comic. The writer's skills develop in the narrative, which is revealed in the skillful variation of the components of the refrain and their next inclusion into the prose text, which provide the concentration and maintenance of communicative attention.

Key words: refrain, overphrasal unity, sentence, syntactic construction, narration, parcelling, irony.

Мова художньої прози Г. Квітки-Оснoв'яненкo постійно викликає інтерес дослідників (С. Бибик [1], О. Білих [2], Г. Буткова [3], Л. Веневцева [4], І. Гальчук [5], Н. Журавльова [7], Т. Космеда [10] І. Матвіяс [12] та ін.). З-поміж різних аспектів вивчення мови письменника можна виділити функційно-стилістичний, що дає змогу розкрити специфіку ідіостилю автора. Зокрема, С. Бибик розглядає деякі особливості синтаксичних конструкцій, що формують модель оповіді на народнорозмовній основі в оповіданні

«Маруся», а також досліджує наповнення елементами різних рівнів мовно-го образу кохання [1]. Вивчення стилістичного синтаксису прозових творів письменника наразі залишається актуальним.

Повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» (1833) має значний обсяг, складну будову. Автор поділяє її композиційно на чотирнадцять частин і «закінчення». Важливим елементом розгортання оповіді в цьому творі є рефрен, який становить анафоричний повтор на початку кожної із частин. По суті, рефрен є риторичним прийомом, використовуваним для актуалізації теми та підтримання таким чином уваги слухача. *Мета* дослідження — виявити текстовірний потенціал рефрену в мові повісті «Конотопська відьма». *Завдання* пропонованої студії такі: 1) проаналізувати лексичне наповнення рефрену; 2) описати риси його стилістико-синтаксичної організації; 3) з'ясувати структурно-композиційну роль. Об'єктом дослідження є синтаксична організація мови зазначеного прозового твору. Предмет вивчення — засоби творення оповіді на рівні надфразних єдностей у мові повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Рефрен переважно визначають як характерну для поетичної мови стилістичну фігуру, що базується на повторі різних фрагментів тексту — від групи слів до кількох рядків у строфі [11, с. 579]. Подекуди рефрен ототожнюють із лейтмотивом [11, с. 387]. У своєму дослідженні спираємося на таке визначення: «Рефрен (франц. refrain) — уривок тексту, який час від часу повторюється, допомагаючи тіснішому об'єднанню його компонентів і наголошуючи на певному аспекті думки» [13, с. 242].

Виклад у повісті «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненко подає від оповідача. У рефрені зосереджено увагу насамперед на психологічному стані персонажа — героя авторської оповіді, який буде основним у тій чи тій частині, на місці зображення — отже, він слугує своєрідною «відправною точкою» для розгортання контексту. Письменник створює сім варіацій рефрену для змалювання головного персонажа Забрюхи, три — хорунжівни Олени, по одному для Зубихи, пана Халявського та писаря Пістряка, а також один, присвячений підготовці розправи з відьмами.

Перша частина, що становить експозицію, розпочинається надфразною єдністю з темою «Знайомство читача з паном сотником Микитой Уласовичем Забрюхою». Перше речення рефрену має бінарний присудок в інверсованій позиції *смутий і невеселий сидів*, що характеризує стан головного персонажа і формує тональність цієї частини та й усього твору в цілому: «*Смутий і невеселий сидів собі на лавці, у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конотопський пан сотник Микита Уласович Забрюха*». Саме рефреном створюється змістова інтрига, підтримувана наступним реченням із підрядною допустовою частиною, у якій подано характеристику персонажа, що їй буде протиставлена зображувана несподівана його поведінка: *Хоч парень собі і чепурний був, а тут і у неділеньку святу не брав білої сорочки, та й — прощайте у сім слові — китаєвих синіх штанів на ніч не знімав, так, сердека, у них і ночував, рад-рад, що за північ допхався додому; а там чи заснув,*

чи ні, вже його, ще сонце не сходило, збудили [8, с. 133]. Наведене речення теж завершує підрядна допустава, що задає динаміку подальшого викладу своєю стислістю.

Нерівноваженість змальовуваної поведінки конотопського сотника передано розгорнутою складною конструкцією з різними типами зв'язку. Енергійний рух виражено ампліфікацією присудків: *Зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь богу, нюхнув разів тричі кріпкої роменської кабаки, прослухав, що йому читали, дав порядок і, зоставшись сам у світлиці, сів на лавці <...>* [8, с. 133]. Динаміка в цьому ж реченні змінюється уповільненням оповіді шляхом організації подальших предикативних частин за принципом синтаксичного паралелізму: *<...> голова йому нечесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудочені, сорочка розхристана <...>*. Із середини речення виклад знову прискорюється поданням ряду однорідних підметів, лише деякі з них поширені означенням: *<...> край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки, що ще вчора наточила йому Пазька у пляшку <...>*. Динамічність наприкінці конструкції знову змінюється відчутним уповільненням, передаваним тепер уже однорідними присудками з повторюваним приєднувальним сполучником *та й*, що властивий розмовному стилю: *<...> а він, хоч і насипав у карватку, щоб то, знаєте, з журби випити, та як зажурився знова, та й забув, так і ліг та й заснув; та й тепер, уставши, не дуже на тую дулівку квапився, бо ще нове лихо зовсім його скрутило, і він і сам себе з журби не тямив* [8, с. 133].

Для монологу оповідача характерними є елементи діалогу: риторичні запитання та імперативні конструкції, уживані для активізації уваги реципієнта: *Яке ж то там йому лихо зіклалося й від чого така журба його узяла? Але! Тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте* [8, с. 133].

У другій частині повісті рефрен зазнає лексичної та структурної видозміни, а саме: знято означення, змінено розташування деяких членів речення (у *світлиці на лавці*), конструкцію скорочено, уведено підрядну з'ясувальну, що має констатувальний характер: *Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник Микита Уласович Забрюха, а об чім він сумував, ми вже знаємо... Еге! та не зовсім: хіба чи не дасть нам товку отсей, що лізе у світлицю до пана сотника? А хто ж то лізе? Що ж се він так там мордується?* [8, с. 138]. Цю надфразну єдність після рефрену продовжують риторичні запитання та власне питальні речення, що діалогізують монолог для встановлення контакту з читачем і є елементами розмовного синтаксису. Зв'язок у викладі з рефреном забезпечують синонімічні повтори: *Оттак-то горювали пан сотник з паном писарем, що прислано їм предписаніє їти в Чернігов зо всею сотнею <...>. От як горюють пан сотник у світлиці, а пан писар за порогом <...>* [8, с. 139].

У рефрені початкової надфразної єдності третьої частини відчутною є градація стану, що створюється додаванням ще однієї, ширшої за значенням

обставини місця через сполучник *не, а*: **Смутний і невеселий сидів собі на лавці, та вже не в світлиці, а у великій хаті, конопотський пан сотник, Микита Уласович Забрюха, вернувшись після огляду козацької сотні** [8, с. 143].

У наступному реченні використано період, сформований нагітанням підрядних частин до однієї головної, що містить опорну лексему *лихо*, яка в подальшому посилюється синонімічним повтором із лексемою *біда*: **До того лиха, що йому учора Йосиповна Олена, панна хорунжівна, піднесла, мов тертої під ніс кабаки, печеного гарбузя; що він після учорашнього дня ще не пив, не їв, а тут ще не виспався; що треба йому збиратися з своєю сотнею у поход, аж у самісінкый Чернігов; та я ж кажу, після такої біди ще й нове лихо зіклалося йому, що розсердив свого сотенного пана писаря Прокопа Ригоровича Пістряка <...>** [8, с. 144]. Наведений контекст має іронічне звучання, створюване поєднанням різнопланового змісту кожної предикативної частини як високого та низького, таким чином у зіставленні потрапляє доленосна подія (хорунжівна піднесла гарбуза) та побутові подробиці (не пив, не їв, не виспався), а потім важлива службова справа (необхідність вирушати в похід із сотнею) і суто особиста (розсердив писаря). Ця надфразна єдність має специфічне обрамлення, а саме: у риторичних запитаннях повторюються синтаксеми рефрену в граматично трансформованому вигляді тепер уже в інфінітивній конструкції: *От з такою бідою як йому не бути смутному і невеселому? Еге!* [8, с. 144]. Використана надалі в контексті гіпербола посилює комізм зображуваного: *Сидить собі, сердека, у великій хаті на лаві, кінці стола, голову понурич аж трохи чи не до колін!* [8, с. 144]. Ключові слова рефрену, тільки вже в дієслівному вираженні, функціонують у подальшому питанні репліки наймицьки: — *Чого-бо ви, паниченьку, сумуєте і сидите мовчки?* [8, с. 144].

У п'ятій частині повісті відчутною є трансформація рефрену не лише для урізноманітнення викладу, а й для зсуву смислових акцентів: **Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індичками, хваброї Конопотської сотні пан сотник, Микита Уласович Забрюха, іде до конопотського ставка** [8, с. 156]. Насамперед слід відзначити те, що ключові компоненти рефрену (*смутний і невеселий іде*) автор розташовує в дистантній позиції. У результаті відбувається переакцентування функцій лексем у цьому реченні — тепер ознаки *смутний і невеселий* доцільно розглядати як відокремлені означення в дистантній позиції до підмета. Крім того, автор створює іронію, увівши в речення трансформованого рефрену порівняння *«надувшись, як той індик перед індичками»*, що контрастує з подальшим «серйозним» контекстом. Наступне речення після рефрену традиційно починається з підрядної допустової частини: *Хоч на ньому і черкеска синя з позакидуваними назад вильотами і татарським поясом підперезана, і ножик на ланцюжку за нього застромлений, і пика вмита, і борода виголена, і на голові шапка, та як йому були очі заспані і надуті, то й видно було, що він цілу ніч гуляв* [8, с. 156]. У початковій надфразній єдності цієї частини спостерігаємо перегук із першою частиною повісті: *«і пика вмита, і борода виголена»*, хоча схожість простежується, швидше, не в лексичному наповненні, а в синтаксичній організації предикативних

частин. Ключові компоненти рефрену обрамлюють надфразну єдність у повторі, використаному в контактовстановлюваному питальному реченні мови оповідача: *Так куди ж йому не бути смутному і невеселому?* [8, с. 156].

У восьмій частині рефрену повертається його первісний суб'єкт – сотник Забрюха: *Смутний і невеселий стояв, руки заложивши, хвабрю Конопської сотні пан сотник, Уласович Микита Забрюха, у славному сотенному містечку Конотопі, на вулиці, біля шинку, де усеґда збиралася сотня чи на муштру, чи на переліку, що чи не втік котрий козак часом, бува* [8, с. 176]. Ампліфікація обставинних поширювачів створює відчутну іронію, оскільки однорідний ряд починається з обставини «високого регістру», а завершується обставиною місця з побутовою семантикою *біля шинку*.

У передостанній частині рефрен є найбільшим за обсягом, оскільки в ньому згадується кілька персонажів, пов'язаних із темою «Невдале одруження сотника Забрюхи»: *Смутний і невеселий стояв, понуривши голову аж до грудей, пан конопський сотник, Микита Уласович Забрюха, у Безверхову хуторі, біля панських хат, дивлячись, що панна хорунжівна, Олена Йосиповна, сидить на посаді з паном судденком, Дем'яном Омеляновичем Халавським, а біля нього стоїть... Солоха!* [8, с. 192]. Рефрен розгортається підрядними з'ясувальними частинами, що мовби підбивають підсумок розвитку попередніх подій. Експресії в кінці речення надає винесений у парцелят підмет *Солоха*.

Безособовою конструкцією виражено рефрен у четвертій частині. Така зміна його семантико-синтаксичної структури є цілком логічною відповідно до обставини (у *Конотопі*), яка заступає попередні назви помешкань: *Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечкові Конотопі. Хоч до сход сонця, поки ще й місяць не гаразд сховався, і піднявся було по усім вулицям гомін, бігання, крик, галас; та й стихло, і увесь народ щез, так що ні по хатах, ні по вулицям нема нікогоїнько, мов у шинку на великдень перед внутренею* [8, с. 151]. Після першого й другого наведених речень, різних за обсягом, іде нарощування епічного викладу, оскільки вже третя конструкція міститиме аж 19 предикативних частин (див. с. 151), у яких передано те, що відбувається на обійстях Конотопу.

Варіації на тему рефрену письменник подає в цій надфразній єдності через кілька абзаців у частковопитальній конструкції, що потребує конкретної відповіді: *Та чого ж це так у славному сотенному містечкові, у Конотопі, чого так стало тихо і смутно, що не чути ніякого ні від кого гласу?* [8, с. 152]. Автор урізноманітнює та увиразнює виклад: по-перше, дистантним повтором розмовної конструкції *чого так* (при цьому прислівник *так* спочатку має семантику способу дії, а в другій предикативній частині – міри й ступеня); по-друге, лексичною та структурною зміною ключових слів рефрену *стало тихо і смутно*; по-третє, градацією змальовуваного стану.

Як зазначалося вище, рефрен, що розпочинає надфразні єдності, присвячені іншим персонажам, функціонує менш активно, порівняно з тими, що змальовують головного персонажа. У центральних частинах, зокрема

шостий, у рефрені змінено не тільки суб'єкт дії, а й дієслово бінарного присудка *ходила*, як-от: *Смутна і невесела ходила по своїй хаті, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки, що їй дали край ставка при усій громаді за чаклування* [8, с. 165]. Навіть зберігається завершення конструкції рефрену підрядною частиною присубстантивно-означальною. Іронія виникає через асоціативне змістове зіставлення *конотопський сотник* — *конотопська відьма*, оповідь про яку потрапляє в подібне контекстне оточення, а точніше, синтаксичну модель.

Рефрен функціонує в надфразній єдності сьомої частини, у якій подається характеристика хорунжівни: *Смутна і невесела сиділа на призьбі біля своєї хати панночка Йосиповна Олена, хорунжівна, на своєму Безверхому хуторі, що на Сухій Балці* <...> [8, с. 172]. За нашими спостереженнями, послідовним є використання обов'язкового обставинного поширювача, що локалізує перебування персонажів. В обрамленні цієї надфразної єдності також використано повтор ключових слів: *Тільки що хотів був розказати, об чім наша хорунжівна думала і чого була смутна і невесела, аж ось і прийшла до неї бабуся* <...> [8, с. 172].

Для варіювання складників рефрену в дев'ятій частині Г. Квітки-Основ'яненко міняє місцями прикладку та означуване слово, а також ім'я та по батькові (пор. із попереднім контекстом): *Смутна й невесела, прокинувшись, сиділа на ліжку панна хорунжівна, Олена Йосиповна, у своїй хаті, у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці* [8, с. 181].

Заключним акордом звучить рефрен в останній частині повісті «Конотопська відьма»: *Смутний і невеселий увійшов на другий день у хату до Микити Уласовича Забрюхи пан конотопський писар, Прокіп Ригорович Пістряк. Та, ввійшовши, так і поточився на лаву, схилився на стіл та й заголосив...* [8, с. 195]. Рефрен починається традиційно, але в наступному за ним реченні подано градацію динамічних ознак на позначення психоемоційного стану писаря Пістряка (*поточився* — *схилився* — *заголосив*).

Отже, у повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненко активно й послідовно використовує рефрен, який має таку структуру: ознака дії + дія + обставинні поширювачі + підрядна частина. Залежно від змальовуваного персонажа чи подій змінюється і суб'єкт у конструкції рефрену, і семантика локативів. Рефрен виконує насамперед композиційну роль: з одного боку, надає кожній частині певної самостійності, актуалізуючи фактуальну інформацію, а з другого боку, забезпечує цілісність і зв'язність оповіді загалом. Рефрен є невід'ємним складником творення комічного. Майстерність письменника в розгортанні оповіді виявляється в умілому варіюванні компонентів рефрену та їх подальшому вкрапленні в тканину прозового тексту як словесних елементів, які забезпечують концентрацію та підтримання комунікативної уваги.

Подальше вивчення стилістико-синтаксичної організації, що найкраще відбиває специфіку художнього мовомислення письменника, дає можливість чіткіше відстежувати ідіостильові особливості його манери.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бибик С. П.** Оповідність в українській художній прозі: монографія / за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ, Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2010. 288 с. 2. **Білих О. П.** Іменниковий словотвір української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. (на матеріалі мови творів І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки й Т. Г. Шевченка): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 1997. 16 с. 3. **Буткова Г.** Вербалізатори почуття любові в мовному просторі Григорія Квітки-Основ'яненка. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Херсон: ХДУ, 2012. Вип. 16. С. 55–60. 4. **Венсевич Л. В.** Словник мови творів Г.Ф. Квітки Основ'яненка та його текстологічні засади. *Мовознавство*. 1976. № 1. С. 46–50. 5. **Гальчук І. Ю.** Наголос у виданнях творів Григорія Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні на тлі праслов'янської акцентології. *Українська мова*, 2010. № 3. С. 20–43. 6. **Гончар О. І.** Григорій Квітка-Основ'яненко. *Квітка-Основ'яненко Григорій. Повісті та оповідання. Драматичні твори*. Київ: Наукова думка. 1982. С. 5–25. 7. **Журавльова Н. М.** Засоби вираження ввічливості слобожан у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко*. Харків: Видавець Прокопенко Г. Є., 2003. Вип.11. Ч. П. С. 15–27. 8. **Квітка-Основ'яненко Г.** Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наукова думка. 1982. 541 с. 9. **Кириченко Ю. С.** Автор, оповідач, читач у структурі художньої прози Г. Квітки-Основ'яненка: автореферат дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2012. 20 с. 10. **Космеда Т. А.** Проблема міжкультурної комунікації в тексті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко*. Харків: Видавець Прокопенко Г. Є., 2004. Вип.11. Ч. 1. С. 23–28. 11. **Літературознавчий** словник-довідник / [ред. кол.: Р.Т. Гром'як та ін.]. Київ: Академія, 1997. 752 с. 12. **Матвіяс І. Г.** Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка. *Інститут української мови НАН України, Культура мови на щодень*. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine70-2.pdf>. 13. **Пономарів О. Д.** Стилїстика сучасної української мови : підручник. Київ: Либідь, 1993. 248 с.

Калашник Юлія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна.

tel. +38 066-79-64-267

E-mail: kalashnyk_julia@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2737-8612>

Kalashnyk Julia – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of Ukrainian language, V. N. Karazin Kharkiv National University. Sq. Svobody, 4, Kharkiv, Ukraine.

Губарева Галина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна.

tel. +38 097-21-23-803

E-mail: hubareva@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-3090-3441>

Hubareva Halyna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of Ukrainian language, V. N. Karazin Kharkiv National University. Sq. Svobody, 4, Kharkiv, Ukraine.